

У. Г. КАРОТКІ (Мінск)

ТЫПАЛОПЯ ПРАДМОУ І ПАСЛЯСЛОЎЎ БЕЛАРУСКІХ ПАСЛЯДОУНІКАУ СКАРЫНЫ

Да апошніх дзесяцігоддзяў мала месца ўдзялялася ў літаратуразнаўстве прадамнам і пасляслоўям XVI—XVII стст. як помнікам літаратуры. Толькі ў 60-я гады XX ст. рускія і польскія даследчыкі паклалі пачатак рэгулярнаму літаратуразнаўчаму вывучэнню гэтага віду пісьмовай творчасці¹. Буйнамаштабна тэматыка і стылістыка прадмоў і пасляслоўяў разглядаецца ў калектыўнай працы савецкіх даследчыкаў², дзе, дарэчы, спецыяльны раздзел прысвечан беларускім прадамнам і пасляслоўям XVI—XVII стст.³ Асобныя прадмовы і пасляслоўі здаўна ўводзіліся ў гісторыка-літаратурны ўжытак, аднак з пункту погляду архітэктонікі яны (у тым ліку прадмовы і пасляслоўі Ф. Скарыны) не даследаваліся. Даследаванне ж прадмоў і пасляслоўяў у іх цэласнасці дазваляе не толькі па-новаму паглядзець на іх як на спецыфічны жанр літаратуры, але і больш шырока раскрыць гісторыка-культурны пласт той ці іншай эпохі.

Прадмовы да кніг — не адкрыццё XVI ці XVII ст. Як спецыфічны літаратурны жанр яны існавалі ў старажытнасці, існуюць і ў наш час. Такім чынам, гэта адзін з самых «жывых» літаратурных жанраў. Аднак функцыя прадмоў і пасляслоўяў, накіраванасць, ступень камунікатыўнасці, іх архітэктоніка не былі застылымі. Іх жанравая «нарматыўнасць», этыкетнасць залежалі і ад кнігі, якой яны прапастыляліся, і ад часу, і ад існуючай узаема сувязі: аўтар прадмовы — кніга — чытач. Розныя кнігі, вядома, абслугоўвалі розныя колы чытачоў.

Беларускія прадмовы і пасляслоўі XVI—XVII стст., іх архітэктоніка — вынік прадуктыўных кантактаў асветнікаў Беларусі з еўрапейскай культурай кнігадрукавання. Грамадска-культурная сітуацыя таго перыяду, адзначаная спалучэннем рэнесанса-

¹ Робинсон А. Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский: Вопросы литературно-исторической психологии. М., 1963. С. 12; Czekajewska A. Kultura umysłowa Polski XVI wieku w świetle listów dedykacyjnych//Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. Warszawa, 1965. Z. 7. S. 47—106.

² Русская старопечатная литература XVI — первая четверть XVIII в.: Тематика и стилистика предисловий и послесловий. М., 1981.

³ Итигина Л. А. Белорусские старопечатные предисловия XVI — первой половины XVII в. (просветительские тенденции) // Там же. С. 12—26.

вых і барочных элементаў, выкліканых рухам рэфармацыі і контррэфармацыі, садзейнічала больш інтэнсіўным пошукам адпаведных формы і зместу таго ці іншага жанру. Нагадаем слухнае назіранне Л. І. Сазонавай пра форму прадмоў і пасляслоўяў у залежнасці ад характару кнігі: «Прадмовы і пасляслоўі да граматык і буквароў набліжаюцца да філалагічных трактатаў; прадмовы, напісаныя да палемічных сачыненняў, таксама палемічна завостраны... форму багаслоўскага, літургічнага трактата маюць прадмовы, складзеныя да царкоўна-багаслоўскіх кніг»⁴,

У сувязі з гэтым паўстае яшчэ адно вельмі важнае пытанне: што іменна трэба ўключаць у прадмоўна-пасляслоўны комплекс? Выяўлены намі корпус друкаваных беларускіх твораў XVI—XVII стст. дазваляе зрабіць наступную структурную класіфікацыю гэтага комплексу: эпікграма, прысвячэнне, непасрэдная прадмова да кнігі, пасляслоўе-малітва, пасляслоўе. Да іх прымае пазалітаратурны кампанент — герб-гравюра, дзе славенная сімволіка эпікграмы матэрыялізуецца выяўленча-мастацкімі сродкамі. Гэта зусім не значыць, што ўсе названыя вышэй элементы паўтараюцца ў кожнай асобнай кнізе.

Звернемся да кожнага з выдзеленых элементаў прадмоўна-пасляслоўнага комплексу паасобку. Эпікграма як такая па меншай меры мела двойное прызначэнне: гербатлумачальнае (больш распаўсюджанае) і дыдактычна-асветніцкае (сустракаецца значна радзей). Прыкладна з канца XVI ст. эпікграма становіцца этыкетна неабходным элементам прадмоўна-пасляслоўнага комплексу, хоць і не абавязковым.

Яркім прыкладам першага тыпу эпікграм — эпікграма Казымы Іванавіча Мамоніча на герб Сімяона Войны ў Евангеллі 1595 г.

Яко досыт значне трубы нам оповѣдаютъ, —
врѣмя бранн и врѣмя победы людие знаютъ.
Паче же троегласно и троеполчѣно рядимо,
послушно стронтелю. Вонстнну непозѣдимо!
Происходища же троеречна быстро текущи
нетры ест кормьчихъ, но единого имущи.
Что плаваніе? Разве бо преподобіе всяко
в дому твоєм? Дары даетъ богъ не всимъ одинако.
Пентекерасъ — называютъ пять рогъ. Ясна бываетъ
надъ иншия звезды, ясностьъ болшую въ собѣ маєтъ.
Лелива, вонно носяще, бела и красна зрачна —
в дому томъ благо. Благо дѣ изобилна людемъ естъ значна.
Что жъ паче мысленныя трубы? Мысленныя реки,
в православіи цвѣтуше, — не оскудуютъ навѣки.

Гэты тып эпікграм у адрозненне ад другога тыпу мае і свой спецыфічны набор загалоўкаў: «эпікграма на герб...», «на старожи́тны́й кле́йно́т ихъ ми́лости... э́пикграма», «на старо́давы́й и пресла́вы́й герб...», «на гербъ его́ ми́лости пана...» і г. д. Першы

⁴ Сазонова Л. Н. Украинские старопечатные предисловия конца XVI — первой половины XVII в. (особенности литературной формы) // Там жа. С. 174.

тып эпікграм сваім зместам адрозніваецца ад асноўнага прадмоўна-пасляслоўнага комплексу і мае ярка выражаны панегірычны характар.

Другі тып эпікграм звычайна і па зместу, і па стылістыцы непасрэдна звязан з прадмоўна-пасляслоўным комплексам: тут даюцца асноўныя пасылкі, якія потым будуць раскрыты ў асвятленні элементах (ці элементах) комплексу. Прыклад такога тыпу эпікграм — вершаваны ўступ да «Апокрысіса» Хрыстафора Філалета «Кніжка до минающих мовит»:

Почто новых вещей вѣдьти желаете,
нову вещь, мене имѣя, презираете?
Отвѣтъ к римляном православныхъ содержаще,
иже егда прежде вѣру цѣлу имаше.
И не уничиженны отецъ преданіа,
все бяху тогда желающе молчаніа.
Ныне, егда повинны въ всѣхъ створяютъ,
писаніемъ же н властію попираютъ
Вѣру. И, не хотя по нужди глаголати,
Мною на клеветы вѣкратцѣ отвѣщати.
Купи, чнтай, разсуждай, брате и тщателю,
повинни лн, повѣжд, се к благодателю?
Превышному с покаяніемъ възвратятся,
узриши ли, яко неповинни явятся?
Желательнаго приклоненія по тебѣ
и любовныя же помощи чаютъ себѣ.

Найбольш складаныя па архітэктоніцы прысвячэнні. Як правіла, яны адрасаваліся буйным беларускім магнатам, мецэнатам кнігадрукарскай справы, ці высокім царкоўным саноўнікам: Радзівілам, Хадкевічам, Саламярэцкім, Агінскім, Сапегам, Барзцкім і інш. Прысвячэнне не мае ўстойлівай жанравай структуры. Сюды ўключаюцца і біяграфічна-панегірычны, і багаслоўска-дыдактычны, і гісторыка-палітычны, і асветніцка-прагматычны моманты. Аўтар ці аўтары імкнуліся да стварэння не матэрыялізаванага вобраза, а вобраза-сімвала. У якасці адрасатаў выбіраліся асобы, чыя радавітасць ці дзейнасць мела сімвалічнае значэнне для нацыі. «Колькі б нацыя за сваю гісторыю ні нарадзіла герояў, колькі б ні здзейсніла подзвігаў,— адзначае А. М. Панчанка,— гэта заўсёды адзінкавыя людзі і адзінкавыя падзеі»⁵.

Прысвячэнне — кандэнсат «вечных» маральных ідэй. У час Адраджэння і барока мастацкім матэрыялам для пісьменнікаў служылі не толькі нацыянальныя асобы-сімвалы і падзеі-сімвалы, але і вобразы, якія прайшлі «апрабацыю» стагоддзямі. Так, даволі часта фігуруюць у прысвячэннях Фемістокл, Пталамей, Аляксандр Македонскі, біблейскія персанажы Аўрам, Лот, Іосіф, Майсей, Данііл і інш. Са старонак прысвячэнняў перад намі

⁵ Панченко А. М. Топика и культурная дистанция // Историческая поэтика: Итоги и перспективы изучения. М., 1986. С. 246.

паўстаюць абстрактна-сімвалічныя вобразы Яна Замойскага як мудрага кіраўніка, «оборонцы вѣры православное» Канстанціна Астрожскага, «твѣрдшого, нѣж камень діамантовый» Лявонція Карповіча, «великославных» Саламярэцкіх, «наследника прощѣв и апостолов» ерадыякана Віталія, «вѣчне тѣвалое памѣткн годного» і інш. Своеасаблівая арэольнасць іх вобразаў наштурхоўвала чытача на аддаленыя гістарычныя і псеўдагістарычныя асацыяцыі.

Напрыклад, у прысвячэнні да «Новага завету» (Еўе, 1641), адрасаваным надворнаму харунжаму Вялікага княства Літоўскага Аляксандру Агінскаму, аўтары, іграючы на паралелі двух Аляксандраў, згадвалі пра любоў Аляксандра Македонскага да кніг: «Давнѣших оных вѣков, люде, правят, велможный а нам велче милостивый пане я добродѣю, о оном на вес свѣт славном великом Александрѣ, которому, гды одного часу один з жолнѣров его з скарбниці Дарія звияжогого скриночку предивным мистерством зробленую а золотом и каменми дорогоценными одвсюды приоздобленую, вмѣсто особливого подарунку оддал и офѣровал; до рук своих оную принявши, за годный подарок маестатови своему быти осудил и для того ж в ней книги Гомеровы, которые он рад читал и за напредныйшого вожа житію евоему и в речах военных, поспѣху, ховал»⁶. Відаць, гэту вестку аўтар прысвячэння запазычыў у Плутарха, аўтара на Беларусі вядомага і шырока цытуемага: «... спіс «Іліяды», выпраўлен Арыстоцелем і вядомы пад назваю «Іліяда са скарбонкі», ён (Аляксандр Македонскі.— У. К-) заўсёды меў пры сабе, захоўваючы яго пад падушкаю разам з кінжалам, як пра гэта паведамляе Анесікрыт»⁷.

Гаворачы пра структуру прысвячэнняў, нельга не згадаць і пра тое, што нярэдка, праслаўляючы «дзелнасці» герояў, аўтары тэзісна раскрывалі свае погляды на важныя літаратурна-эстэтычныя праблемы. Паказальнае ў гэтых адносінах прысвячэнне Мялеція Сматрыцкага да перакладзенага ім «Евангелля вучыцельнага» (Еўе, 1616) Ганне Хадкевіч: «Бачный и мудрый казнодѣя не славы з быстрости довѣтпу своего у слухачов, але самого, в збавеню их, пожитку шукати, и на оную, выбраного начиня божого, повѣст, иж пят слов вырозумѣным нѣж тмами непонятим языком (в науце злѣща до народа) мовити пожитечнейшая реч ест, помнѣти повинен»⁸.

Прадмова да кнігі — цэнтральная і, бадай, самая абавязковая частка прадмоўна-пасляслоўнага комплексу. Назвы яе самыя розныя: «предмова», «предисловне книги сея», «предмова ко читателю», «до читателя», «к правовірному читателю», «до чителника хутливого», «до чителника побожного» і г. д. Асноў-

⁶ Новый завѣт... Еве, 1641. Л. 3.

⁷ Плутарх. Сравнительные жизнеописания: Александр и Цезарь. Александр//Соч. М., 1983. С. 53.

⁸ Евангеліе учителяное... Еве, 1616. Л. 4.

нае месца ў ёй адводзіцца моманту тлумачальнаму. Звычайна тут аўтары ці аўтар уводзяць чытача ў кола самых розных паняццяў, тэрмінаў, закранаюць пытанні актуальнасці выдання, яго кампазіцыі. У прадмовах да твораў палемічнага напрамку абавязкова прысутнічае момант палітызацыі. Ёсць выпадкі, калі палемічны характар, вострую публіцыстычнасць набываюць прадмовы і да богаслужэбных кніг, як, скажам, прадмова Васіля Цяпінскага да Евангелля ці прадмова Матвея Кавячынскага, Сымона Буднага і Лаўрэнція Крышкоўскага да Катэхізіса. Звычайна ж у прадмовах да богаслужэбных кніг назіраецца традыцыйная форма мастацкага мыслення. Зыходзячы з сярэдневяковых уяўленняў пра этыкетнасць жанру, аўтар тут не імкнецца да адкрыцця новых ісцін, нязвычайных для чытача паваротаў думкі, самастойных разважанняў. Тэзісы аўтара або падмацоўваюцца цытатамі з Бібліі ці айцоў царквы, або будуцца шляхам іх самага рознага спалучэння. Ва ўсякім выпадку можна выдзеліць тры спосабы выкарыстання тэкстаў «Свяшчэннага пісання» у прадмоўна-пасляслоўным комплексе: а) цытаванне з указаннем на крыніцу; б) цытаванне без указання на крыніцу; в) пераказ адпаведнага месца па памяці.

Этыкетным, хаця зноў жа не абавязковым элементам прадмоўна-пасляслоўнага комплексу можа быць вылучана малітва-пасляслоўе. Назвы яна не мае. Часцей за ўсё гэта кананічная ці свабодна выкладзеная малітва. Прывядзём яркі прыклад такога ўзору — малітву-пасляслоўе з «Дыоптры» (Еўе, 1612). «О все-сильный и неизреченный боже, в трех съставах от всяе твары поклоняемый и славимый. Ты еси всякое благодати начало и вина, постышение же и съвершение, благоволиши убо сію книгу благочестивому российскому роду на ползу душевную даровати, якож н нынѣ твоим челоувѣколюбіем в пристанище съвершения достигохом, душа, колѣнь преклоняюще и главами нашими в землю ударяюще, с слезами радости славим и превозносим твое пресвятое и прехвальное имя отца и сына и святого духа».

У XVI—XVII стст. найбольш кароткім па форме ў гэтым комплексе было пасляслоўе. Яго загаловкі нагадваюць загаловкі прадмоў: «До чителника», «Перестрога до ласкавого чителника», «Слово ко читателем» і інш. У пасляслоўі можна выдзеліць некалькі структурна-стылявых асаблівасцей. Адна з іх — зварот да «пабожнага чытэлніка» аб «благаславенні». Тут звычайна ідзе гаворка пра памылкі, незалежныя ад волі аўтара: «понеж трудися ни бо дух, ниж агтел, но челоувѣк грѣшен и руки брєнныя, да и самн прошенія и благословенія от вседержителя бога сподобитєся». У пасляслоўі мог прысутнічаць і элемент малітвы: «Давшему богу начати и съвершити благоизволившему — слава и всєлєпїє. Чєст и поклонєніє отцу и сыну и святому духу во вѣки вѣков, аминь».

Другі тып пасляслоўя набліжаецца да своеасаблівай рэдактарскай даведкі пра памылкі. Тут няма абстрактных разважан-

няў пра чалавечую «крэўнасць», але ідзе гаворка пра «недазорства» друкароў і карэктараў. Такі тып пасяяслоўя — у «Евангеллі вучыцельным» патрыярха Каліста (Еўе, 1616).

Такім чынам, прадмоўна-пасляслоўны комплекс уяўляе сабой бліскучы ўзор сярэдневяковай публіцыстыкі. Сінкрэтычны паводле сваёй літаратурнай формы, ён адкрываў шырокія шляхі творчасці. Акрамя таго, беларускія прадмовы і пасляслоўі XVI—XVII стст. выконвалі своеасаблівую ролю пропаведзі. Нагадаем, што ў праваслаўнай царкве, калі не браць пад увагу тэксты дамангольскай пары і бліжэйшай да іх эпохі, не было яшчэ агульнапрынятай схемы. Адсюль і гэта немалаважная роля прадмоўна-пасляслоўнага комплексу: ён не толькі выконваў функцыю прадстаўлення тэксту, але ўяўляў сабой маральна-эстэтычную праграму таго ці іншага апалагета пэўнага лагера (ці мецэната), які санкцыяніраваў дадзенае выданне.

